

INHOUD

Voorwoord 9

STILTE 13

Marilyn 15 | De eerste liefde 16 | Stilte, duisternis en niets 17 | Een woord heeft geen geur 20 | Verleiding 22 | De tweede liefde 24 | Het zwijgen der Sirenen 27 | Stil dier 33 | Het an-archische 37 | Rampen en stilte 40 | Hartstocht voor het passieve 46 | Waanzin 52 | De stilte van Job 54 | Vallen, lekken, sijpelen 59 | Navigeren door de stilte – een handleiding 64 | Zinnen 67 | Marilyn, encore 70

GESTE 71

Stoppels 73 | Excuses 80 | Stemming 84 | Doelmatigheid 97 | De schande van de geste 101 | Geste: tussen natuur en cultuur 106 | Uitdrukken 112 | Transparantie, integriteit 115 | Arbeid versus geste 123 | Een fundamentele politieke geste 131 | Gestische politiek 135 | Catachrese en polysemie 142 | Artaud 149 | Verloren gestes 153 | Tango 162 | Vertrouwen 164

STEM 169

Het verdwijnen van de stem 171 | Devocalisering en fonocentrisme 175 | Stempfysica, buikspreek 182 | De stem van de meester 191 | Junior 194 | Het idee van taal 199 | Kafka 209

Dankwoord 211

Noten 213

Literatuur 229

VOORWOORD

In mijn vorige boek *Het geniale dier*, dat in 2008 verscheen, stelde ik onder meer de vraag of dieren konden spreken. Het bleek dat onder veel filosofen onenigheid over deze kwestie heerste. Sommigen beweerden dat dieren geen taal konden spreken, terwijl anderen beweerden dat ze dat wel konden, ook al wilde dat niet zeggen dat we zo'n taal konden verstaan. Als dieren een taal hebben, dan moet het dus om een heel speciale soort taal gaan, een taal die onbegrijpelijk voor ons is en moet blijven. Maar heel weinig filosofen durfden te zeggen dat dieren net als wij een taal spreken. Toch ontkent niemand dat dieren op een of andere manier kunnen communiceren.

De discussie over het thema leidde tot een drietal verschillende stellingen over onze 'broeders en zusters', zoals Franciscus van Assisi dieren ooit omschreef. De eerste was dat dieren altijd en eeuwig veroordeeld zijn tot stilte. Als ze al communiceren, dan doen ze dat in stilte. De tweede was dat dieren alleen maar kunnen spreken in gestes. Dat in ieder geval sommige dieren gebaren maken, lijkt volstrekt evident. De derde ten slotte was dat dieren geen taal hebben, maar wel een stem. Die stem zou dan de uitdrukking zijn van min of meer hevige gevoelens als pijn of plezier.

Stilte, geste, stem dus. Alle drie verwijzen ze naar een domein van betekenis zonder dat daar taal aan te pas komt. Taal is vreemd aan het dier, stilte niet. Hetzelfde geldt voor geste en stem. Dieren praten door middels van gestes, dachten filosofen in de zeventiende eeuw. Dieren praten door middel van hun stem, dachten ze in de oudheid. De voorlopige conclusie die ik hieruit trok, was dat er in het universum betekenissen zijn die aan taal ontsnappen. Ook als het om mensen gaat, spelen stilte, geste en stem een belangrijke rol bij het over-

dragen van betekenissen. In dit boek staan de betekenisdimensies van niet-talige communicatie bij het dier en vooral bij de mens centraal. De stelling die ik daarbij verdedig is dat taal alleen maar dankzij stilte, geste en stem een fundamentele menselijke ervaring kan zijn. Tegelijk maken ze taal tot een constant experiment, iets wat volgens mij verregaande morele consequenties heeft.

* * *

Het is verwonderlijk over hoeveel zaken je kunt schrijven als je focust op slechts drie woorden. De woorden 'stilte', 'geste' en 'stem' worden in het dagelijkse leven om de haverklap gebruikt. Zo kent de stilte vele gezichten. Mijn verkenningen voeren mij naar thema's als catastrofe, leiderschap, verliefdheid, dier, maar ook naar de oude mythe over de Sirenes. Ik betoog dat stilte altijd te maken heeft met de ervaring van een intensiteit. Ook komt het thema van het vrouwelijke naar voren. Net als dieren werden vrouwen in de geschiedenis verbannen naar niet-talige domeinen. Vrouwen, zo fluisterde men dan, past de stilte meer dan het woord. Verderop, in het deel dat over de geste gaat, zal ik proberen uit te leggen waarom vrouwen zo weinig op hebben met het purisme van de taal. Om nu al misverstanden te voorkomen: dat wil helemaal niet zeggen dat ze niet in staat zijn tot exact taalgebruik.

Het thema van de geste is net zo veelkleurig als dat van de stilte. Je zou alleen al hierover met gemak een dik boek kunnen schrijven. Diverse onderwerpen komen voorbij: scheren, tango, excuses aanbieden en vertrouwen. Toch probeer ik in mijn analyse van al deze zeer uiteenlopende gestes twee aspecten in het bijzonder te benadrukken. In de eerste plaats is de geste een vorm van communicatie die sommige auteurs zien als perfecter dan talige communicatie en andere auteurs juist weer imperfect vinden. In ieder geval is de geste iets wat laat zien dat de grenzen van de taal allesbehalve scherp omlijnd zijn. Taal kan zelf ook 'gestisch' worden, wat haar relatie tot betekeniszuiverheid wat lossener kan maken. Het hoeft wat dit betreft geen verbazing te wekken dat de poëzie een prominente rol in dit boek krijgt toebedeeld. In de tweede plaats opent de geste een dimensie van handelen die niet doelgericht is. Je zou in onze door en door resultaatgerichte samenleving kunnen beweren dat we deze dimensie uit het oog verloren hebben. Hier raken we aan belangrijke politieke en organisatie-

kundige vraagstukken. Wat gebeurt er als we niet langer in staat zijn tot de geste? Daarmee tekent zich ook een ander thema af: het thema van het verlies. Alle onderwerpen die ik bespreek, hebben naar het schijnt een intrinsieke band met verlies. De thema's in dit boek hebben vaak met nostalgie te maken. Filosofen spreken niet alleen over het verlies van de stilte, maar ook over het verlies van de geste en de stem. Ik heb geprobeerd in dit boek niet mee te doen aan deze nostalgie, maar ik weet niet of ik erin geslaagd ben. Toen ik iemand vroeg enige passages uit het boek te lezen en van commentaar te voorzien, kreeg ik als eerste reactie dat ze alles wat ik schreef zo droevig vond. Ik hoop dat dit niet voor alle passages geldt, maar ik geef toe: de onderwerpen in dit boek lijken zich niet te lenen voor al teveel uitbundigheid.

Het thema van de stem ten slotte wordt gekenmerkt door dezelfde heterogeniteit als stilte en geste. Ik heb ervoor gekozen om ook hier verlies een centrale rol toe te kennen. Feministische filosofen hebben de geschiedenis van hun vak wel eens aangeduid als één grote poging om het gevaar van de stem te bezweren, die niet zou verwijzen naar heldere ideeën maar slechts naar het domein van emotie en passie. De stem – en meer in het bijzonder de stem van de vrouw – moest ten koste van alles worden gesmoord. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de stem van vrouwen tegenwoordig een stuk lager van toon is dan pakweg vijftig jaar geleden. Deze zogenaamde ‘devocalisering’ – het verbannen, uitsluiten of wegmoffelen van de stem – speelt de filosofie tot op de dag van vandaag parten. Ze blijkt de rigiditeit van haar concepten doorgaans hoger te waarderen dan de semantische flexibiliteit die door variaties in stemgeluid mogelijk wordt. Ik zal het thema van de stem verbinden met een aantal anekdotische geschiedenissen: de buikspreker die zijn stem verliest, een roman waarin taal plaats maakt voor een kakofonie van gefragmenteerde stemgeluiden, een hond die niet echt luistert naar het stemgeluid van de baas. Achter die anekdotiek schuilt, zo zal duidelijk worden, een zorg om ethiek en moraliteit. De discussie over de stem zal uitmonden in een oproep beide te zien als een terrein waar experiment zwaarder weegt dan waarheid en wetenschap.

* * *

Stilte, *geste*, *stem* is opgezet als een drieluik. In de kunstgeschiedenis is een drieluik of triptiek een schilderij dat uit drie delen bestaat. Het middelste deel is doorgaans precies even groot als de andere twee delen samen. Ik heb me in dit boek niet precies aan dit gebod gehouden, want de *geste* heeft aanzienlijk meer ruimte gekregen dan *stilte* en *stem*. Nu is dat niet zo heel erg, want als me één ding duidelijk is geworden, dan is het dat de drie thema's onderling diep samenhangen. Precies zoals bij een drieluik in de schilderkunst alle drie de delen veel overeenkomsten vertonen, zo geldt dat ook voor de delen in dit boek. In het deel over *stilte* komen *geste* en *stem* al aan de orde; in het middelste gedeelte over de *geste* spelen *stilte* en *stem* ook een belangrijke rol; en in het laatste gedeelte over de *stem* ontsnappen we niet aan aandacht voor *stilte* en *geste*. We hebben het dus over thema's die in elkaar vloeien. Als zodanig staan ze collectief tegenover taal. Tegelijkertijd zijn ze geen van drieën zonder belang voor die taal. Taal blijft onverminderd schatplichtig aan het niet-talige. Het lijkt er zelfs op dat de betekenissen die ook rondzingen in het niet-talige de taal scherper en mooier kunnen maken. Van alle kanten dringen *stilte*, *geste* en *stem* het taalgebied binnen. Ze maken taal er oneindig veel interessanter door.

* * *

Hoe moet de lezer dit boek lezen? Zoals je het aanschouwen van een drieluik niet doet door van linksboven naar rechtsonder te gaan, zo hoop ik ook dat de lezer niet eenvoudig van begin naar einde gaat, ook al kan dat natuurlijk altijd. Het mooiste zou zijn als de lezer het boek zou kunnen aanschouwen, waarbij hij of zij zich nu eens verdiept in dit en dan weer in dat detail. Daarna raad ik aan weer eens wat anders te gaan doen om het boek daarna in een latere fase weer ter hand te nemen. Om redenen die pas duidelijk worden als men meer details bestudeerd heeft, zou je dit een *gestische* leeswijze kunnen noemen: niet snel, niet efficiënt, niet resultaatgericht. Zijn er nog lezers die zo kunnen lezen? Eigenlijk zou ik alle flarden tekst in dit boek op één groot doek – of, beter nog, op drie doeken – willen plakken zodat de lezer er als het ware voor kan gaan staan. Een boek is een soort letterdoos, en die letters vormen door hun logische samenhang een taal. Omdat ik vooral spreek van het belang van het niet-talige voor die taal, heb ik

me van logische samenhang of coherentie niet al te veel aangetrokken. Ik stel me een lezer voor die naar het boek weet te kijken, een lezer dus die het boek niet alleen weet te lezen maar ook weet niet te lezen.

Melbourne, 4 december, 2010